

MAS I POBLAMENT AL MONTSENY

FERRAN ESTRADA

GEMMA FONT

JOAQUIM MATEU

SANDRA PUJADAS

XAVIER ROIGÉ

JOSEP M. RUEDA

JORDI TURA

PRESENTACIÓ

Parlar del mas al Montseny en gran manera significa parlar de la història de l'ocupació humana al massís en un ampli període que podríem iniciar a l'alta edat mitjana, segons Françoise Breton (Breton, 1987: 55). Lluny de la imatge del mas com "una casa aïllada enmig de les seves terres", quan parlem de mas hem d'entendre que es tracta de la unitat de base de tot un sistema força complex que ha modelat durant segles les mentalitats i paisatges a moltes zones de Catalunya. El sistema del mas és absolutament central per entendre el món rural, ja que és a partir del mas que aquest s'organitza en l'aspecte econòmic, social, cultural i territorial.

Pretendre, per tant, portar a terme un estudi detallat de la seva evolució no deixa de ser una tasca extraordinàriament complexa, i solament abastable des d'una perspectiva pluridisciplinària i partint d'un estudi selectiu d'un conjunt d'una vintena de masos que per les seves característiques considerem representatius, ja sigui per la ubicació, per l'estructura econòmica, per l'evolució arquitectònica i també en alguns casos per la dimensió històrica.

Aquest estudi neix arran dels treballs de l'Inventari del Patrimoni Etnològic del Montseny, portats a terme entre els anys 1995 i 1999 pel Museu Etnològic del Montseny, La Gabella (MEMGA), en el marc de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya, del Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana (CPCPTC).

Conscients de la importància de continuar desenvolupant aquest estudi, el MEMGA i el Grup d'Estudis sobre Família i Parentiu del Departament d'Antropologia de la UB, amb la col·laboració de la Universitat Politècnica de Catalunya, presentaren l'any 2001 el projecte d'investigació sobre el mas al Montseny, integrat dins dels projectes de recerca de l'IPEC.

L'abast geogràfic d'aquest treball abraça els 18 municipis del Parc Natural del Montseny, i també altres poblacions amb una vinculació històrica i geogràfica evident, com és el cas de Sant Celoni, Santa Maria de Palautordera i Sant Antoni de Vilamajor.

Partim per tant d'un estudi d'ampli abast territorial i representatiu d'una unitat geogràfica complexa com és el Montseny, caracteritzada per una gran varietat de paisatges i possibilitats d'explotació del territori, que al llarg de la història han comportat diferències, pel que fa a models econòmics, entre les valls i les planes, la mitja muntanya i les zones d'alta muntanya.

EL MAS

El mas constitueix la forma més característica de l'ocupació humana al Montseny i agrupa conceptualment diferents dimensions, definint un sistema de caràcter multifuncional, en el qual aquestes diferents perspectives apareixen perfectament relacionades. Així, quan parlem de mas, estem fent referència a una realitat arquitectònica, demogràfica, econòmica, social i simbòlica.

En primer lloc, i com a element possiblement més visible, el mas té una dimensió arquitectònica que generalment integra més d'un edifici (habitatge, magatzem, corts, corrals, etc.), amb una configuració específica depenent de la perspectiva econòmica predominant. És evident que hi ha diferències entre un mas cerealista i un mas ramader. Per altra banda, tampoc no hem de concebre l'espai del mas des d'un punt de vista immutable, ja que aquest es pot transformar per tal d'adaptar-se a les necessitats dels propietaris. Actualment, per exemple, molts masos s'han reconvertit en restaurants, cases de colònies, segones residències o allotjaments de turisme rural, la qual cosa implica reformes i nous usos de l'espai.

Una altra dimensió del mas és la demogràfica. Un mas està constituït per un conjunt de persones que resideixen conjuntament i configuren una unitat domèstica. El model ideal que trobem al Montseny és el del grup residencial de tipus múltiple, format per persones de tres generacions: una parella de la generació més gran (l'amo i la mestressa); una parella de la segona generació (l'hereu i la jove); la tercera generació, formada pels fills d'aquesta segona parella; els germans i germanes solters de l'hereu (cabalers o fadrísters), i finalment els criats i criades.

És evident també la dimensió econòmica del mas. El mas és en essència una forma d'adaptació al medi que té com a finalitat organitzar la producció i el consum en un entorn ecològic concret. El sistema de policultiu que caracteritza la zona imposa la necessitat d'un repartiment del territori que creï unitats amb accés a diferents medis productius, de manera que cada mas té accés als diferents elements que caracteritzen la seva producció. Des d'aquesta perspectiva, i en un sentit antropològic, els masos s'inclouen en un ecosistema, una forma d'explotació que té en compte la diversitat d'elements que el caracteritzen. És també important ressenyar que en molts casos els masos no els conreen directament els propietaris, sinó masovers que viuen a la masia,

amb independència de si els amos hi viuen o no.

Cal assenyalar també que entre els diferents masos existien unes marcades relacions de jerarquia. Les grans propietats posseïen diversos masos procedents de noves adquisicions o herències, que es gestionaven mitjançant contractes de masoveria. La relació entre els amos i els masovers suposava una forta dependència, per bé que, a diferència dels masos principals, existia en el cas de les masoveries una certa mobilitat per part dels habitants, determinada generalment per la recerca de millors condicions econòmiques i d'exploració del territori.

En aquest sentit, Françoise Breton (Breton, 1987: 43) esmenta el fet que es documenten al Montseny diferents casos en els quals s'estableixen com a masovers fadristerns de la mateixa família, de manera que s'aconsegueix un control molt més directe de les masoveries. Aquesta situació es donaria sobretot quan hi ha problemes demogràfics per falta o excés de gent.

El mas té també una dimensió social. És una unitat que participa en l'organització i en les relacions socials, tant de la comunitat (veïnat i parròquia) com fora d'ella. Per altra banda, com a unitat socioeconòmica, el mas té una organització interna que n'assegura el funcionament i la reproducció com institució. Al Montseny, les masies segueixen el model organitzatiu de família troncal, fonamentat en la transmissió del mas de manera indivisa d'una generació a la següent, privilegiant un germà hereu per sobre dels altres, però també repartint una part de l'herència entre la resta de germans a través d'una quantitat en metàl·lic (la dot).

El fet que el mas constitueixi una forma de poblament disseminat no vol dir en absolut que estigui aïllat socialment. Les persones que viuen en un mas són membres de la comunitat local en tant que membres d'una determinada masia. El mas és també un patrimoni simbòlic: una posició social, un nom, una unitat completa i vital que es transmet de generació en generació.

L'element central del patrimoni simbòlic del mas és el nom. Aquests noms constitueixen un catàleg de les unitats socials existents en l'àmbit comunitari, i a través d'ells els individus són classificats en la jerarquia social, econòmica i de prestigi. La simple evocació del nom de la casa suggereix a cadascú una "fitxa" sobre aquell grup domèstic, amb un conjunt de dades entre les quals s'inclou la propietat i la posició social.

A través de les generacions, els noms i cognoms de les persones han anat variant, però el nom de la masia perdura.

LA DIVERSITAT DELS MASOS

Si hi ha un element que caracteritza els masos montsenyencs és precisament la seva diversitat. I això és en gran manera producte de la realitat del

mateix massís, definida per diferències altitudinals importants amb les conseqüències que això comporta en la base econòmica. Salvador Llobet (Llobet, 1947: 388) en defineix dos tipus principals: la masia de preponderància agrícola, que se situa generalment en altures inferiors als 600-800 metres, segons les condicions geogràfiques, i la de preponderància ramadera, a la zona d'altitud superior, on les pastures són més abundants.

En l'estudi que estem portant a terme en diferenciem tres grans grups que es corresponen amb els diferents nivells altitudinals i responen a les dues variants definides per Llobet, amb la inclusió d'un tercer tipus que és el mas de mitja muntanya.

Masos d'alta muntanya

Són els masos situats per sobre dels 1.000 metres, definits generalment per construccions arquitectòniques de grans dimensions, conseqüència directa de la seva base econòmica preponderantment ramadera.

Dintre d'aquest grup s'estan estudiant els masos l'Agustí, el Bellver i el Bellit (Tagamanent), Sant Andreu de la Castanya (el Brull) i Vilarmau (Viladrau).

En aquest cas, tot i que les diferències arquitectòniques entre ells són notables, els masos consten generalment d'un cos central format per planta baixa (corts per al bestiar i alguna dependència destinada a habitatge) i un pis, dedicat a residència familiar. Les cobertes són generalment a dues vessants i solen tenir un o dos cossos més emprats com a corrals o quadres. En algun cas, per sobre de la primera planta, s'hi configura un altre pis destinat a golfes.

Masos de mitja muntanya

En aquest cas, el model d'explotació més representatiu combina trets propis dels masos d'alta muntanya i dels masos de plana. Altitudinalment se situen entre els 600 i els 800 metres i es caracteritzen per la gran diversitat arquitectònica, tant pel que fa a dimensions com a la configuració interior.

En aquest grup incloem els masos del Cortès (Sant Pere de Vilamajor), Masvidal (Viladrau), el Boscàs (el Brull), la Cortada (el Brull), la Llavina (Montseny), can Cervera (Montseny), el Marcús, el Regàs, el Vilar i Mas Oller (Arbúcies).

Com dèiem, la principal característica d'aquests masos és la pluralitat en la base econòmica (ramaderia, agricultura i explotació forestal), a diferència dels masos d'alta muntanya (predominantment ramaders) i els masos de plana (predominantment cerealistes o pagesos).

Això es tradueix en una gran varietat de models arquitectònics. En molts casos, però, el conjunt d'edificis del mas s'articulava davant d'una era, mentre que els espais ramaders es configuraven en dependències auxiliars del mas, cosa que moltes vegades ens indica que es tracta d'incorporacions posteriors.

Masos de plana

Aquests masos es caracteritzen per una orientació econòmica bàsicament pagesa.

Dintre d'aquest grup, els masos que s'estan estudiant són can Messeguer (Sant Feliu de Buixalleu), can Domènec (Sant Celoni), can Calls (Sant Esteve de Palautordera) i can Bonamic (Sant Esteve de Palautordera).

Aquest tipus, segons Salvador Llobet, presenta la disposició clàssica de les masies vallesanes.

Arquitectònicament, aquestes masies tenen una planta lleugerament rectangular, gairebé quadrada. La façana principal s'aixeca en frontó superior i sovint amb portal de mig punt, format per grans dovelles de pedra. La teulada és generalment a dues vessants i l'aresta divisòria corre al llarg de la crugia central. També trobem en aquesta zona, grans casalots amb teulades a quatre aigües, que corresponen a residències senyorials o a grans hisendats.

Segons el model de Salvador Llobet (Llobet, 1947: 389-393), la distribució més freqüent dintre d'aquest tipus de masos és la següent: tres cossos d'edifici separats per parets de gruix variable, amb planta baixa i un o dos pisos superposats. Amb certa freqüència s'adossa un altre cos a l'edifici principal, en el qual se situa la quadra per al bestiar.

A la planta baixa hi ha el vestíbul, amb l'amplada del cos central de l'edifici, mentre que en un dels cossos laterals hi ha la cuina o cuina menjador; al fons se situa el celler i la cort. Del fons lateral del vestíbul o l'entrada arrenca l'escala que dona accés al primer pis. En el primer pis trobem la sala (superposada al vestíbul) i les habitacions, situades a cada costat del cos central. És freqüent que a la primera planta se superposi un altre pis que actua com a golfes, graner i pallissa.

En les zones de plana, és també molt freqüent un tipus d'edifici de dimensions més reduïdes, molt sovint construït al segle XVIII, i que es caracteritza per tenir únicament dos cossos (en lloc dels tres habituals).

EVOLUCIÓ DEL POBLAMENT AL MONTSENY

És important assenyalar que, quan parlem de Montseny, ultra imatges distorsionades que ens evoquen un espai verge, fem referència en realitat a un

espai fortament humanitzat.

Aquesta *humanització* del paisatge és fruit d'un llarg procés de colonització iniciat en el calcolític, amb importants mostres de poblament d'època ibèrica i romana, però que a efectes d'aquest article iniciem en l'alta edat mitjana, el moment a partir del qual es genera la base del poblament dispers del massís. També és des d'aleshores que disposem de testimonis documentals, com per exemple les actes de consagració de les esglésies parroquials de Sant Quirze d'Arbúcies i de Sant Martí del Congost d'Aiguafreda, dels anys 923 i 898 respectivament, que ens serveixen per començar a dimensionar el grau d'ocupació de la muntanya en aquest període inicial.

En referència a aquests dos documents, en l'acta de consagració de Sant Martí apareixen citats 8 vilars, mentre que en la d'Arbúcies s'esmenten 2 viles i 8 vilars, a més de diferents masos. Això podria portar a pensar que aquest procés inicial d'ocupació de la terra en època altmedieval s'hauria iniciat a l'entorn d'aquestes petites agrupacions, enteses com a petits nuclis territorials que oferien estabilitat, seguretat i protecció als pagesos.

Agafant aquest punt de partida cronològic, al llarg del segle X i sobretot del segle XI l'estructura administrativa del poblament es formalitzarà a través de la imposició del sistema feudal. Aquest poder serà exercit des d'un conjunt de castells estratègicament situats sobre el territori per diferents llinatges nobiliaris, com és el cas dels vescomtes de Cabrera.

L'evolució demogràfica i econòmica del massís al llarg de l'edat mitjana segueix en línies generals els paràmetres observats al sector nord-est del Principat, amb uns màxims demogràfics els segles XIII i principis del segle XIV, i una important crisi que tindrà un dels seus màxims exponents a mitjan del segle XIV amb la irrupció de la gran pesta de l'any 1348, agreujada per períodes cíclics de males collites. A grans trets la crisi continuarà durant la major part del segle XV, fins a la recuperació econòmica i demogràfica del segle XVI.

Segons Antoni Pladevall (Pladevall, 1991: 85), el poblament històric del Montseny no fou mai gaire important. Des de l'època estadística que comença la segona meitat del segle XIV, amb els primers fogatges generals d'entorn del 1360, fins als fogatges de 1515, la població del Montseny va oscil·lar entorn dels 600 focs o famílies, cosa que suposa un poblament de 3.000 habitants.

L'efecte d'aquesta crisi comportà la desaparició d'un gran nombre de petits masos, els masos ròncs. A la parròquia de la Castanya es té constància documental de l'existència d'una trentena de masos a principis del segle XIV, dels quals en restaran sis o set després del període de crisi.

Els masos que no van aguantar els estralls d'aquest període van veure com es produïa l'annexió de les seves terres a altres propietats. Aquest procés es veu clarament en exemples com la Sala del Brull (Pladevall, 1998: 127), que

incorpora les terres dels masos Alzina, Bellver, Freixa, Montgròs, Puig d'Arquis i Salines. També el trobem reproduït en altres casos com el Cortès (Sant Pere de Vilamajor), que incorpora Palestrins i Janer el 1506.

Ja el segle XVII, en el mas del Regàs (Arbúcies) es documenta l'establiment de vuit masoveries (Santa Fe, el Graners, Casanova del Graners, el Campàs, Santa Obina, masoveria del Regàs, Pla de Sant Nari i Pla d'Úfol).

A partir de la recuperació econòmica i demogràfica dels segles XVI-XVII, el segle XVIII suposarà un màxim en el procés colonitzador de la muntanya, com en el seu moment ja va recollir Salvador Llobet a partir de *Noticia del Principado de Catalunya* de 1787 (Llobet, 1947), amb 1.984 cases i una població de 8.145 habitants. Com diu el mateix autor, la xifra és escassa comparada amb la població d'èpoques posteriors però representa un gran augment, sobretot si la comparem amb la població de principis del segle XVI, que segons el fogatge de 1515 se situava en 717 focs, amb una població estimada que no arribaria als 4.000 habitants.

És en aquest període del segle XVIII que es construïran la major part de les masies situades per sobre dels 1.000 metres, i també quan es construeixen moltes de les "casa nova de..." o "corral de...". Paral·lelament, correspon també a aquest període gran part de les reformes arquitectòniques que encara podem observar en moltes masies montsenyencues.

POBLAMENT AL SEGLE XIX I PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XX

En termes demogràfics, els màxims de població de la muntanya els hem de situar en la primera dècada de la segona meitat del segle XIX, amb unes xifres totals en el conjunt dels municipis montsenyencs de 21.076 habitants (amb una població estimada en la zona de muntanya de 8.646 habitants l'any 1860) i amb més de 30 masies situades per sobre dels 1.000 metres.

Paral·lelament serà en aquest segle quan l'ideari liberal, propi d'una burgesia emergent, entrarà en conflicte amb l'ideari del sistema del mas, socialment i territorialment dominat per capellans i amos. "Més que una por al progrés és la por a la desintegració d'un territori social i cultural molt concret guanyat a pols durant 5 o 6 segles, on l'individu i el grup hi troben les seves arrels, que dóna lloc a la resistència carlina" (Breton, 1987).

Després de la davallada produïda entre 1860 i 1900 (quan trobem censats 18.735 habitants en el conjunt de municipis), a causa de l'important procés d'emigració que afectarà sobretot les zones de muntanya, la població resident en el conjunt de municipis del Montseny experimentarà un cert increment fins als 24.217 habitants de l'any 1936. De totes maneres aquest increment global es deu en gran manera al desenvolupament dels principals nuclis de la

plana (Arbúcies, la Garriga, Sant Celoni i Santa Maria de Palautordera), amb augments de fins al 120% si comparem les xifres de 1860 i les de 1940 (Llobet, 1940), mentre que molts dels municipis situats a les zones altes del massís i definits per un hàbitat dispers, difícil accessibilitat i economies de base tradicional (agrícola, ramadera i forestal) experimentaran importants davallades: és el cas de Tagamanent (47,6%), Riells (25%) i el Brull (17%).

LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XX

Després del parèntesi que va suposar la guerra de 1936 a 1939, com també els anys immediats de postguerra –en els quals veiem com la muntanya i les activitats vinculades al sector primari es configuren com un refugi temporal per a una part de la població sense cap altra mena de recursos i amb l'única perspectiva de la subsistència–, els anys cinquanta suposaran l'inici del punt d'inflexió definitiu, ja iniciat a les darreries del segle XIX, cap a la transformació econòmica del Montseny. Això en termes demogràfics suposa una davallada de població en municipis de muntanya i per tant amb pitjor accessibilitat i manca d'infraestructures, com són el Brull, Campins, Viladrau, Montseny o Tagamanent. A aquest fet contribuirà d'una manera molt important la bona ubicació geogràfica dels nuclis de la part baixa del massís respecte a les principals vies de comunicació i, per tant, vers el gran mercat que representa l'àrea barcelonina.

El desenvolupament industrial dels principals nuclis, com Sant Celoni, la Garriga, Santa Maria de Palautordera i Arbúcies, al llarg dels anys seixanta, paral·lel al despoblament de les zones de mitja i alta muntanya, configura un nou marc de relacions econòmiques en el qual el sistema tradicional basat en el mas entrarà en recessió.

Es produeix a partir d'aquest moment un procés de ruptura, que evidentment comportarà canvis importants. En termes globals és innegable la millora de la qualitat de vida dels habitants del Montseny (educació, sanitat, comunicacions, oci, treball...) per bé que sota la perspectiva de viure en nuclis urbans. Per contra, la substitució del model tradicional d'explotació del territori, centrat en el mas, certament insubstituïble –des del punt de vista funcional– per mantenir l'equilibri dels espais de la muntanya (Cano *et al.*, 1984), suposarà des d'una perspectiva ecològica la configuració d'un nou tipus de paisatge.

En xifres, i centrant-nos en el marc cronològic dels darrers 20 anys, entre els anys 1982 i 1999, segons les dades aportades pels censos agraris, la disminució de les explotacions agràries en l'àmbit montsenyenc ha estat percentualment superior al 70%. Aquest procés de davallada en les explotacions

agràries té la contrapartida en el procés de terciarització: entre l'any 1995 i el 2000 es van crear 164 noves places en residències o cases de pagès, 129 noves places en hotels i es van obrir 22 restaurants més.

Segons dades recollides per Martí Boada (Boada, 2002: 86-87), entre el període 1981-1991 els serveis van experimentar un increment del 63,8% i es van convertir en el primer sector d'ocupació, donant feina al 40% de la població activa. El mateix autor destaca els casos del Brull, Campins, Fogars de Montclús i Montseny, amb increments de més del 200% en aquest sector i que tenen gairebé el 50% de la població ocupada en els serveis.

Demogràficament, la població dins del Parc Natural ha passat de 679 persones l'any 1992 a 931 l'any 2001. Per tant, en aquests moments no ens trobem en una dinàmica de baixada de població dins del parc, com va succeir en les dècades dels anys 1960-1980, sinó en un procés d'implementació del canvi econòmic que ja hem esmentat, en el qual la terciarització esdevé en molts casos l'alternativa econòmica de la gent de la muntanya, sobretot si estem parlant de petites i mitjanes explotacions.

És evident també que aquest model difícilment contribuirà a recuperar l'estructura del paisatge propi dels sistemes d'explotació tradicionals. Sembla obvi igualment que les estratègies de gestió plantejades per evitar la desaparició de les explotacions agràries en gran part no han tingut l'efecte esperat, com tampoc no l'han tingut en d'altres indrets amb característiques semblants. Però també cal recordar que el Pla Especial del Parc Natural del Montseny va frenar en el seu moment un altre procés encara més agressiu amb el massís, i del qual encara tenim bones mostres en forma d'urbanitzacions. És una realitat que el Montseny constitueix un atractiu de primer ordre per grans masses de població urbana, i que existeix una demanda d'oci i de contacte amb una natura ben conservada.

Possiblement, una part important del futur del Montseny dependrà de la implementació de les polítiques de suport a les petites i mitjanes explotacions agràries i forestals encara existents. Però sobretot dependrà de la capacitat que tinguem per reconduir el procés de terciarització en el qual estem immersos cap a un model més vinculat amb el territori i amb la salvaguarda dels seus elements patrimonials. Això sols serà factible a partir de la coresponsabilitat entre societat i institucions, i evidentment partint d'un nou marc legal sorgit de la revisió del Pla Especial.